

על אודות יחסם של קדמוני אשכנז לערך העלייה לארץ-ישראל

ישראל מ' תא-שמע

במאמרי "ענייני ארץ-ישראל" נתפרסמה תשובת חסיד אשכנזי ובה דברים בוטים כנגד העלייה לארץ-ישראל¹. שיערתי שם שבעל הדברים הוא ה"חסיד" סתם, היינו רבי יהודה החסיד. עמדתו על מיעוט החומר בנושא ארץ-ישראל בספרות חסידי אשכנז והדגשתי כי דברים בסגנון כזה לא ראיתי בשום ספר מן הראשונים.

לאחרונה מצאתי דברים נוספים מאחד מחסידי אשכנז הראשונים בנושא העלייה, והם משלימים ומאירים להפליא את דברי הקטע הזה. הדברים נמצאים בספר רב כמות, כתוב על קלף ממפנה המאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה, שעיקרו רמזים וגימטריאות לתורה. חיברו אחד מחסידי אשכנז הקדמונים, שהיה נכדו של הרב שמואל החסיד משפירא², אביו של רבי יהודה החסיד, כמפורש בספר כמה וכמה פעמים. ספר זה לא תואר עד כה בשום מקום מחקר, עד כמה שידעתי מגעת, אף על פי שיש בו חשיבות רבה לחקר התקופה מכמה וכמה בחינות³. ואלה דברי הקטע:

ד"א [דבר אחר] "והגבלת את העם סביב" — מסביב ירושלים וסביב ארץ ישראל. "השמרו לכם עלות בהר" — רמז, השביע את ישראל שלא לדחוק את הקץ שלא לעלות לארץ ישראל קודם הזמן, וכת' "השבעתי אתכם..." וזהו "השמרו לכם עלות בהר", בהר זו ארץ ישראל והר הבית, "ונגוע בקצהו" — רמז שלא יגעו לכנות בו את בית המקדש קודם זמנו. ד"א "ונגע בקצהו" — שלא ידחקו את הקץ ולא ידחקו. וזהו יונגע

1 ראה: שלם, א (תשל"ד) עמ' 81-82.

2 לרעת א' אפשטיין, ראה: כתבי א' אפשטיין, ירושלים תשי"ב, עמ' רנ, הערה 11, מחברו של ספר זה הוא ר' אליעזר הדרשן, נכד ר' שמואל החסיד מבתו גאלדע, שהיתה נשואה לר' משה הדרשן מוירצבורג. חומר של ספר זה זהה, לדעתו, עם תוכנו של "ספר גימטריאות" שחיבר ר' אליעזר הדרשן.

3 אחת הנקודות הייחודיות לספר זה הינה העיסוק האינטנסיבי בסימני התנין שעל אותיות התורה, ומשמעות האותיות "המשונות" — השבורות, העקומות, המלופפות, הנזורות וכד' — שבתורה. פרשה זו חסרה יסוד תלמודי, והיא תלויה במסורת סופרים קדמונית מאד. ראה על כך, לאחרונה, ברור מקיף: י' רצאבי, האותיות המשתנות בתורה, בתוך: חומש תורה שלימה, כט (תשל"ח) עמ' עז-רלד. הספר שלפנינו מוכיח עד כמה עמוקה היתה חירותה של מסורת זו בחוג חסידי אשכנז הראשונים, אף על פי שלא השאירה רישום בספריהם הרגילים של חכמי אשכנז האחרים; ואין כן מקומו של עניין זה, הצבעתי על כתב יד זה בפני מ' ליהמן, שבידו אוסף של ספרי תורה אשכנזיים כשרים (מן המאה השבע-עשרה-שמונה-עשרה ואילך) מן הטיפוס הזה, והוא מיהר להעיר על כך במאמרו ("על פאין לפופין", בית-מקרא, 30, ד (תשמ"ה) עמ' 449-455), אלא שהסתיר שם את מספר כתב היד שבארכיון, ואני הולך רכיל מגלה סוד זה. וראה לאחרונה, פרוש הרוקח על התורה, בני ברק תשמ"ז, ומבואו של מ' גסטר למהדורת המקרא המתוג, The Titled Bible, London 1929.

בקצהו" – בקץ. "כל הנוגע בהר מות יומת" – כל הממהר לעלות לארץ ישראל מות יומת. "לא תגע בו יד כי סקול יסקל" – כל הממהר לא יחיה כל העולה קודם הקץ. שבעוד הגלות לא יצאו לחפשי. "במשך היובל המה יעלו בהר" – רמזו, אימתי יצאו ישראל מגלותם ויעלו לארץ ישראל, כשימשוך היובל... (כתב יד הספרייה הבודליאנית, מספר 945 ברשימת נויבאואר, דף 106 ב).

דברים ברורים וחד-משמעיים אלו, ייתכן מאד שאירועים היסטוריים אשר התרחשו בצרפת במפנה המאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה, עומדים ברקעם, והם מספקים את הרקע להבנת תפיסת העולם החבויה מאחוריהם. כוונתי לעליית "שלוש מאות הרבנים", ערכה של מצות העלייה לארץ-ישראל אינו נשקל על ידי החסיד כלל, משום שהיא כלל אינה קיימת בזמן הזה לפי דעתו⁴. השאלה נוגעת אך ורק לערכה של ארץ-ישראל כמכפרת עוון, ועל כך משיב החסיד כי בחשבון אמיתי ומפוכח קל להראות כי יותר פשוט, קל ובטוח, להשיג כפרת עוונות בחוץ לארץ, על ידי לימוד תורה וקיום מצוות, מאשר על ידי טלטול עצמו לארץ-ישראל. מעניין מאד לראות, כי עמדה דומה ביותר הביע אחד מראשי המסדר הדומיניקני במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה – בן זמנו הצעיר של מחברנו – הצרפתי הומברט דה רמנס. לדבריו יחטא העולה לרגל בהזדמנות זו יותר מאשר יחטא יחד כל ימי חייו⁵.

לאור זאת, מעניין מאד הדבר להתבונן בעובדה יסודית הנוגעת לעליות לארץ-ישראל בימי הביניים, ואשר לא הושם אליה לב⁶. עד כמה שאני רואה ידועים לנו מקרים בודדים בלבד של עלייה לארץ-ישראל מאשכנז עד לסוף המאה השלוש-עשרה, ואילו העלייה הממשית הראשונה הידועה לנו משם שייכת לאמצע המאה הארבע-עשרה⁷. גם עליית "שלוש מאות הרבנים" המפורסמת, מראשית המאה השלוש-עשרה, הינה צרפתית-פרובנסאלית מובהקת,

4 לאחרונה הראה מ' אירל, כי עמדתו של הרמב"ם בענין מצות ישיבת ארץ-ישראל בזמן הזה, מיוחדת היתה לו, ובין המקובלים הגדולים בני זמנו ומקומו, כמו למשל אצל רבי עזרא מגירונה, שררה דעה הפוכה, שלמה בטלה מצות ישוב ארץ-ישראל בזמן הזה מכל וכל, ראה: M. Idel, "The Land of Israel in Medieval Kabbalah", Lawrence A. Hoffman (ed.), *The Land of Israel: Jewish Perspectives*, Indiana 1987, pp. 176-178.

5 A. Murray, "Religion Among the Poor in Thirteenth-Century France", *Traditio*, XXX (1974), pp. 300-302.

6 לאחר שהמאמר היה כתוב ומוכן לדפוס נתפרסם מאמרו של א' קנרפוגל אשר דן במניעים האידיאולוגיים העומדים מאחורי עליית שלוש מאות הרבנים "The Aliyah of 'Three Hundred Rabbis' in 1211; Tosafist Attitudes Toward Settling in the Land of Israel", *JQR*, LXXVI (1986), pp. 191-215. הוא הכדיל יפה בין בעלי התוספות הצרפתיים לבין חסידי אשכנז בני אותו הזמן בהתייחסותם לנושא העלייה לארץ-ישראל. הוא גם העמיד נכונה על זיקתם של חסידי אשכנז אל קדמוני ארץ זו, בני המאה האחת-עשרה. נדמה, כי הטקסט החדש המתפרסם פה מאשר סופית את ההבחנה בין הצרפתים לאשכנזים. עם זאת בלבד קנרפוגל את הזרורות בתיאור הוויכוח שהתנהל בשעתו מעל דפי "שלם" בשאלה, אם אכן עמד רבי יחיאל מפרס בראשות ישיבה בעכו, והוא מצטט את מאמרי האחרון בשלם כאסמכתא לכך שר' יחיאל אכן היה בצרפת. נעלם ממנו גם מאמרו של ש"ד גיטין, "מקור חדש על עלייתם של רבני צרפת ונליהם", י' הקר (עורך), ש"ד גיטין, הישוב היהודי בארץ-ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים, ירושלים תשי"ח, עמ' 338-343. בעת קריאת ההנהגות של מאמר זה כבר נתפרסמה עבודת הדוקטור של א' ריינר, "עלייה לעלייה לרגל לארץ-ישראל, 1099-1517", האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח. מאמרי זה היה לפני ריינר, והוא מצטט ממנו, ומעמיק ומרחיב בצורה יסודית בסוגיית ההבדל הנ"ל שבין התפיסה הצרפתית והאשכנזית בשאלת ערך העלייה לארץ-ישראל. ראה שם, עמ' 99-100, תעמ' 86, הערה 177.

7 על עלייה זו ראה: א' ריינר, "בין אשכנז לירושלים – תכמים אשכנזים בארץ-ישראל לאחר ימות השחור", שלם, ד (תשמ"ה), עמ' 27-62.

ואין כמעט איש אשכנזי אחד הנזכר בשמו בין אישי עלייה זו. אפשר, כמובן, כי נמצאים עולים אשכנזיים אחדים שנעלמו ממני, אולם בעיקרו של דבר בוודאי כך הוא המצב ההיסטורי. חשיבות יתירה לנקודה זו, בזה שהיא מדגימה לפנינו אחיזה מובהקת בחיי יהדות אשכנז של רעיון, שאיננו נמצא בשום ספר שנתחבר שם מחוץ לחוג חסידי אשכנז. בידוע, נחלקו הדעות מאד בין החוקרים בשאלה, אם משקפת ספרותם של חסידי אשכנז הווי ריאלי של שכבות רחבות בקרב יהדות זו, או שמא אין היא אלא קולו של חוג אליטיסטי מצומצם העומד במתיחות חברתית ממשית מול סביבתו. הדוגמה שלפנינו מצטרפת אל דוגמה ממשית מתחום אחר, שהבאתי במאמר אחר⁸, אך עדיין הדוגמאות מועטות.

לעניין הזה יש, בלי ספק, קשר, עם מנהג אשכנזי מיוחד-במינו, לשים עפר ארץ-ישראל בקבריהם. עניין זה, הידוע היטב מן הספרות הרבנית המאוחרת, מקורו הראשון הוא בספר אור-זרוע:

וזה שנוהגים לתת עפר ארץ ישראל בקבר, מצאתי אני המהר"ם עיקרו בירושלמי פ"ט דמסכת כלאים, ובתנחומא פרשת ויחי יעקב, דמסיק התם [רבי בן קריא ור' אלעזר] הו מטיילין באיסטרון, חזו ארונות שבאו מחרל, א"ל רבי בר קריא לר' אלעזר, מה התעילו אלו, אני קורא בהם "ונחלתי שמתם לתועבה" — בחייכם, "ותבואו ותטמאו את ארצי" — במותכם. א"ל כיון שמגיעין לא"י ונוטלין גוש עפר ומניחין בארון — "וכפר אדמתו עמו". מיהו אין משם ראייה שיתעיל לקבר שבחול"ל⁹.

מנהג זה נזכר שוב ב"תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת", ואף ששם פותח הקטע במלים "מספ' רב שרירא גאון" אין לו קשר לגאון, כמו שמעיד בבירור כל לשון הקטע עד סופו, אלא שהקטע היה רשום בתוך קובץ כלשהו של ר' שרירא שהיה בידם. הקטע עצמו הוא משל המהר"ם מרוטנבורג, ראה להלן. גם שם מובאים המקורות הנ"ל ומצוין בלשון "אית דאמרי" כי אדרבא, משם משמע להיפך, "וה"נ מסתברא, דאי ס"ד מהני אמאי מסקי ארוניהו לארץ, יביאו עפר למקומם וישימו בקבריהם. ודילמא משום גלגול עצמות היו מעלים אותם לארץ. ורפיא בירי"י¹⁰. שני הקטעים הללו נכתבו סמוך לאמצע המאה השלוש-עשרה באשכנז, והם מעידים על מציאותו של מנהג שכזה שם בעת ההיא. ואולם לקראת סוף המאה ההיא נתחזק המנהג שם ביותר, שכך כתב הרב חיים פלטיאל, תלמידו של המהר"ם מרוטנבורג¹¹, בפירושו לפסוק "וכפר אדמתו עמו": "בירושלמי פרק קמא דכלאים... ועל זה נהגו הרבה בני אדם שמשמין עפר ארץ ישראל בקבריהם...". והביא דברי "מ"ה" — היינו מהר"ם מרוטנבורג — שתמה על כך, דאדרבא, משמע שם להיפך, כנ"ל, והוסיף לומר בשמו "דעיקר — כפרה, דהיינו חיבוט הקבר, דאי מגלגול מחילות מ"מ יגע אפרו בעפר הארץ לאחר שירקבו [התכריכין והארון]". מעבר לחשיבותו הרעיונית של מנהג זה מכל הבחינות (ובעיקר ראיית חשיבותה של ארץ-ישראל בזמן הזה כמכפרת עוון בלבד בלא מצות עלייה אליה — שכך נתפרשה להם קושיית הירושלמי הנ"ל ותירוצו, שהמקשה הוביחם על שלא עלו לארץ-ישראל בחייהם, והמתרץ הגיח דעתו בכך שהבאת עצמותיהם לארץ לאחר מותם משיגה את כפרתם כאילו עלו

8 י' תא-שמע, "מצות תלמוד-תורה כבעיה חברתית-דתית ביספר-חסידי", ספר השנה של בראילן, יד-טו (תשל"ז), עמ' 98-113.

9 הלכות אבלות, ב, תיט. למקורות חז"ל המובאים באור זרע על עניין זה, ראה: י' גפני, "העלאת מתים לקבורה בארץ — קווים לראשיתו של המנהג והתפתחותו", קתדרה, 4 (תמוז תשל"ז), עמ' 113-120.

10 א' קאמפר, תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, ירושלים תשל"ג, עמ' 115 (קטע מכתב יד בודלי 692).

11 ראה מבואו של י"ש לנגה למהדורתו, פרשי התורה של ר' חיים פלטיאל, ירושלים תשמ"א; וכן: רצ"ל, "לוחותו של רבי חיים פלטיאל", עלי ספר, ח (תש"ס), עמ' 140-146. הקטע שלנו נמצא בעמ' 619-620 של המהדורה.

בחיהם, וזה העיקר ואין מקום לתוכחה), חשיבות נוספת לו בכך שמתחייבת ממנו מציאותו של עפר ארץ-ישראל בחוץ לארץ, דבר הכרוך בקיומה של תנועת נוסעים (נברית?) כל שהיא בין המקומות. ואם באמצע המאה השלוש-עשרה עדיין אפשר לנו לחשוב על מנהג בלתי נפוץ, הרי בסוף המאה ההיא רווח המנהג הרבה, כמו שמפורש בדברי הרב חיים פלטיאל. מעניין הדבר לראות, כיצד מלווה האידאולוגיה את המציאות כצל, ומהדהדת בבת-קול שלה בכל הדורות. בתקופתו של מהר"ם לנוכח העדר של עלייה אשכנזית לארץ-ישראל – כמעט מסורתי – ומתוך תמיכה אידאולוגית מצד חוג חסידי אשכנז, נמנע המהר"ם מהביע כל דעה בדבר סגולותיה המטאפיזיות של ארץ-ישראל לחיים בה ולמתים הנקברים בעפרה, והזהיר מפני חיים של קלות-דעת ושל חסרון-כיס בתוכה, הגוררים הפסד יותר משהם מביאים תועלת לעולים אליה. מאה שנה מאוחר יותר, אל נוכח התעוררותה של תנועת עלייה ניכרת של אשכנזים, אנשים ונשים, זקנים בעיקר, המבקשים להוציא בה את סוף ימיהם ולהיקבר בה, שומעים אנו את הדברים המעניינים הבאים בפי מהר"ל:

תועלת איי בשם מהר"ל ז"ל. אוירא דאיי מחכים ונותן אל ליבו לעשות תשובה, שני יראשית חכמה יראת ה', ועוד – מלאכי רחמים בקו האמצעי ומקבלים נשמתו ברחמים, ובח"ל בקליפות החיצונות הסובבים לאיי מלאכים אכזריים ומצערים לאדם. השיי יצילנו מידם¹².

דברים שנעלמו מידעתו של מהר"ם מרוטנבורג, כבר היו ידועים למהר"ל ונאמרו ברבים.

12 י"מ פלס, פסקים ופירושים ממהר"ל ובני דורו, ספר הזכרון לרב יעקב בצלאל זולטי, ירושלים תשמ"ז. עמ' רנח, סי' טו.